

ISSN : 2395-1273

21 ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2025
ਵਾਂ ਅੰਕ

ਸੰਵਾਦ

www.sanvad.org

Refugee Women (S.L. Prashar) Partition Museum

ESTD. 1892

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਛਿਮਾਹੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ

ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2025
ਅੰਕ-21ਵਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫ਼ਰੀਡ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal

ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਦੀ 'ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਸਥਾ' ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਕਾਹਲੌਂ
ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ (ਕਾਰਜਕਾਰੀ)
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ

ESTD. 1892

ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002

Sanvad

(Dialogic)

PUNJABI REFEREED RESEARCH JOURNAL

Bi- Annual

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal of the Post-Graduate Department of
Punjabi Studies, Khalsa College, Amritsar.

(UGC-CARE APPROVED JOURNAL)

Email : sanvadpunjabi@gmail.com, www.sanvad.org

Patron : Chief Editor:

Dr. A. K. Kahlon

+91 98724-56833

ISSN : 2395-1273

Dr. Atam Singh Randhawa

+91 98722-17273

January-June 2025

ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਖਾਲਸਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਯੋਗਰਾਜ ਅੰਗਰਿਸ਼, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਕੁਲਵੀਰ ਗੋਜਰਾ, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ

ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਹਿਯੋਗ : ਸਮੂਹ ਸਟਾਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਨੋਟ: ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਖੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

khalsacollegeamritsar@yahoo.com

www.khalsacollege.edu.in

ਚੰਦਾ

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ : ₹ 3000

ਪੰਜ ਸਾਲਾ : ₹ 1800

ਇਹ ਅੰਕ : ₹ 200

Online Payment: A/c : 3397000100467796 IFSC : PUNB0339700

Punjab National Bank Kot Khalsa, Amritsar

© Principal, Khalsa College Amritsar

‘ਸੰਵਾਦ’ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ
ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਡੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸੰਵਾਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫਰੀਡ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ

ਛਿਮਾਹੀ

ਸਾਲ - 11ਵਾਂ, ਅੰਕ - 21ਵਾਂ || ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2025

ਤਤਕਰਾ

□ ਸੰਪਾਦਕੀ	5
□ ਕੁਆਂਟਮ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ
ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ	9
□ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ : ਸਮਾਜ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਲਪੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼
ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ	16
□ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
ਡਾ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ	22
□ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ (1947) : ਭੂਗੋਲ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ	28
□ ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਭਰ ਵਹਿੰਦਾ ਦਰਿਆ
ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	36
□ ਸਰੋਦ ਸੁਦੀਪ : ਸਗਲ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕੇਤੀ ਸੰਚਾਰ
ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ	44
□ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ : ਇਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇ
ਡਾ. ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ	55
□ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦਾ ਨਾਰੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ
ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿੱਧੂ	63
□ ਬਾਰਗਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ : ਵਿਯੋਗ-ਗ੍ਰਸਤ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਕਥਨ
ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	69
□ ਧੁਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
ਡਾ. ਰਜਨੀ ਬਾਲਾ	75
□ ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਣਵੀਂ ਦੇ ਨਾਟਕ : 'ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ' ਦੀਆਂ ਸੰਵਾਦੀ ਜੁਗਤਾਂ
ਨਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ	84

□ ਸਾਹਿਤਕ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਡਿਜੀਟਲ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਤਾ	91
ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ	
□ ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ	97
ਡਾ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ	
□ ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ ਦਾ ਸਬਾਲਟਰਨ ਪਰਿਪੇਖ	112
ਡਾ. ਸਤਵੀਰ ਸਿੰਘ	
□ ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ : ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ	124
ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ	
□ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਾਗਲਖਾਨਾ : ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼	128
ਡਾ. ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ	
□ ਲੈਵਿਸ ਹੈਨਰੀ ਮਾਰਗਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ : ‘ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜ’ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ	131
ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ	
□ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ ‘ਹੀਰ’ ਵਿਚ ਛੰਦ, ਤਾਲ, ਰਾਗ ਅਤੇ ਰਸ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ	138
ਡਾ. ਪਵਨ ਸਰਵਰ	
□ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਕਟ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ	
ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ	147
ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ	
□ ਸੁਖਜੀਤ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਜਗਤ : ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਵਿਧੀ	156
ਡਾ. ਨਵਜੋਤ ਕੌਰ	

ਪੁਸਤਕ ਗੀਵਿਊ :

• ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਯਾਦਾਂ (ਨਾਵਲ)/ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ : ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ	163
• ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਭੋਗਦੇ ਅਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧੁਰਦੇਸ਼ : ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਯਾਦਾਂ : ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	165
• ਮਨੁ ਪੰਖੀ ਭਇਓ (ਨਾਵਲ)/ਮਨਮੋਹਨ : ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	168
• ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ (ਆਲੋਚਨਾ)/ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ	170
ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਢੀਂਗਰਾ	

ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਾਗਲਖਾਨਾ

ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼

ਡਾ. ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪਬਲਿਕ ਕਾਲਜ, ਸਮਾਣਾ।

© 9465742528

ਹਰ ਇਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸਮਾਜਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਸਮਝਣਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਪੜਾਅ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਰੇ ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਦਰਦਨਾਕ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਦਾਨਿਸ਼ਵਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਸਿਨਫ਼ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜਿਆ-ਝੱਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਖੰਭਿਤ ਹਸਤੀ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਾਗਲਖਾਨਾ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਾਗਲਖਾਨਾ ਡਾ. ਅਨਿਰੁੱਧ ਕਾਲਾ ਜੋ ਕਿ ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਮਨੋ-ਚਿਕਿਸਤਕ ਹਨ, ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕ *The Unsafe Asylum : Stories of Partition and Madness* ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਡਾ.ਕੁਲਵੀਰ ਗੋਜਰਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਤੇਰਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੈ-ਬਿਰਤਾਂਤ-ਨੁਮਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ 1947 ਦੀ ਭਾਰਤ ਪਾਕਿ ਵੰਡ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1984 ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਤਕ ਦੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

1947 ਦੀ ਵੰਡ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਨੇ 1947 'ਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਦਿਖਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਵਹਿਸ਼ੀ ਪਾਗਲਪਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਦਖਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1947 ਦੀ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਹਿਸ਼ੀ ਪਾਗਲਪਨ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਨਾਸੂਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮੁਆਫ਼ੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਈਂ' ਇਸੇ ਫਿਰਕੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। "ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੂੰ ਮੱਛਰ ਮਾਰਦਾ ਏਂ ਉਹ ਤਾਂ ਉਸਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਝਟਕੇ ਲੱਗਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ। ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਗੇਟ ਉੱਤੇ ਵੱਡਾ ਕਰਕੇ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ: ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਾਗਲਖਾਨਾ, ਸਾਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏ ਕਿ ਗੇਟ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਅਸਲੀ ਪਾਗਲਖਾਨਾ ਹੈ।"¹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲਾ ਸਮੁੱਚਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਹ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਕੌਣ ਹੈ। ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕ? ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਵਾਦ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਪਾਗਲ ਰਹਿ ਕੇ ਠੀਕ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਜਿਥੇ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੀ ਨਾਕਾਰਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਉੱਪਰ ਤਿੱਖਾ ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਜ਼ਹਬ ਅਧਾਰਿਤ ਵੰਡ ਨੇ ਕੇਵਲ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖੂਨ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਿਖਿਅਤ ਅਤੇ ਵਚਨਬੱਧ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਹਬ ਅਧਾਰਿਤ ਪਛਾਣ ਦੇ ਸੌੜੇ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਵਾਰਡਨ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਾਗਲਖਾਨੇ 'ਚ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਕਈ-ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ 'ਚ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕਾਪਰਸਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਵਲਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ

ਜੋ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਿਆ। ਜੁੱਆਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਉਡਰ ਮੰਗਣ ਆਏ ਰੁਲਦੇ ਤੇ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਦੇ ਵਾਰਡਨ ਦੀ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਇਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

“ਏਥੇ ਹੈ ਨਈਂ ਐਨਾ ਪਾਉਡਰ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ। ਨਾ ਤੂੰ ਵਾਲ ਕਿਉਂ ਨਈਂ ਕਟਵਾ ਲੈਂਦਾ, ਸ਼ੇਵ ਕਰ ਲੈ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ? ਨਾ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਕੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਆ?”²

ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚੱਲੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ ਦੀ ਰਸਾਈ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਾਗਲਖਾਨਿਆਂ 'ਚ ਬੰਦ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਨੀ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੋਹਲੀ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

“ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਪਾਗਲ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਣੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਅੱਧੇ ਬਟਵਾਰੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮਰ ਗਏ ਸਨ।”³

“ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ 'ਚ ਚਾਰ ਸੌ ਪੰਜਾਹ ਮਰੀਜ਼ ਕਿਵੇਂ ਮਰ ਸਕਦੇ ਹਨ?”⁴

“ਕੀ ਹੈਜ਼ਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰੇਗਾ?”⁵

ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਗਲਖਾਨਿਆਂ 'ਚ ਦਾਖਲ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਦਾਰ 'ਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ, ਨਿਰਦਈਪੁਣੇ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਹਿਮ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਗਲਾਂ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਜਿਸ ਬੇਧਿਆਨੀ/ਬੇਗੌਰੀ ਨਾਲ ਅੰਜਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ‘ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਡਾਇਰੀ’ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ :-

“ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਈਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮਰੀਜ਼ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਰਾਂਚੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਸਾਂ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਈਂ।”⁶

47 ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਗਾੜ ਅਤੇ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕੇਵਲ ਉਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹੇ ਜਿਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪਿੰਡੇ ਹੰਢਾਇਆ ਸਗੋਂ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਪਾਗਲਪਨ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀ ਕਹਾਣੀ। ‘ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ’ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਦੀ ਰਸਾਈ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ :

“ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਖੁਫੀਆਂ ਏਜੰਸੀ ਆਈ.ਐਸ.ਆਈ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ ਉਸਦੇ ਲੱਛਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣੇ। ਦਾਤਰੀਆਂ ਚੁੱਕੀ ਆਉਂਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਡਰ, ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਂ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ।”⁷

ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਗਲਖਾਨੇ 'ਚ ਦਾਖਲ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ‘ਕਿੱਤਾ ਥੈਰੇਪੀ’ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਿਵੇਂ ਜ਼ਬਰੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਰਧ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਇਸਦੇ ਵੇਰਵੇ ‘ਪਾਗਲਖਾਨੇ’ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਡਾਇਰੀ’ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

“ਸੋਲਾਂ ਵਾਰਡ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ-ਕਈ ਏਕੜ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਸੀ। ਕਿੱਤਾ ਥੈਰੇਪੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਰਧ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।”⁸

1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਅਸਰ ਕੇਵਲ 1947 ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ 1984 ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਤਕ ਦੇ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ 15 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ 'ਚ ਲੱਗੇ ਡਾ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੋਹਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਦੇਸ਼ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖਣ ਲੱਗੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਛੇ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਕੀ ਦੁਬਾਰਾ ਵੰਡ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੈ? ਦੇ ਉਤਰ 'ਚ ਡਾ. ਕੋਹਲੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“ਕਮਲੇ ਨਈਂ ਬਣੀਦਾ। ਵੰਡ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਆ। ਅਸੀਂ ਛੇਤੀ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਾਂਗੇ।”⁹

ਆਮ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਅੰਦਰ ਪਏ ਵੰਡ ਦੇ ਖੌਫ਼ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੁੜ ਇਕੱਠਿਆਂ ਵੱਸਣ ਦੀ ਤਾਂਗ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਾਗਲਾਂ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਉਧਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਦੋਵੇਂ ਮੁਲਕ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮਿਸਾਲ ‘ਆਗੇ ਪੀਛੇ ਕੁਛ ਨਹੀਂ’ ਨਾਮਕ ਕਹਾਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਕੇਵਲ 47 ਵੇਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਜੜੀਆਂ/ਉਧਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਗੋਂ

ਉਸਤੋਂ ਡੇਢ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਘਰ ਵਸਾ ਲਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸੇਵੇ ਰਾਹੀਂ ਦੁਬਾਰਾ ਉਜਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਜਿਥੇ ਮਰਦ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਧੌਂਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਜਗੀਰੂ ਖਾਸੇ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮਿਤ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਮੁੜ ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਿਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਮੁਤਾਬਕ 1 ਮਾਰਚ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਭ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।”¹⁰

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਚੀਮਾ ਤੋਂ ਫਿਰਦੌਸ ਬਣੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਫਿਰ ਤੋਂ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਦੋਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ, ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

“ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ’ਤੇ ਗੁੱਟਾਂ ’ਚ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਸਨ।”¹¹

ਪਾਗਲਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ‘ਉਹ ਕੌਣ ਸੀ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੁਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

“ਇਹ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ 1948 ਵਿਚ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੇ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ, ਦੋ ਵਾਰ ਹੋਈ। ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕੈਦੀ, ਏਧਰੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਗਏ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਇੰਨੇ ਹੀ ਉਧਰੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਆਏ ਸਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਸਲਾਖਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਰੇਲਾਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।”¹²

ਇੰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੈ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਮੂਲਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲਾ ਸਮੁੱਚਾ ਬਿਰਤਾਂਤ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਦੀ ਕਤਲੋਗਾਰਤ, ਇਸਦੇ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ਫੈਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1984 ਤਕ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ’ਚ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪਾਗਲਾਂ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈਆਂ ਕੁਤਾਹੀਆਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਧਿਰਾਂ ’ਤੇ ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਤਰਕ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਸਥਾਨ ਵਜੋਂ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਦੀ ਹੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਵਲੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਪੁਣੇ ਦੇ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਮੂਰਖ/ਪਾਗਲ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਅਨਿਰੁੱਧ ਕਾਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਾਗਲਖਾਨਾ, ਕੁਲਵੀਰ ਗੋਜਰਾ(ਸੰਪਾ.), ਆਟੋਮਨ ਆਰਟ, ਪਟਿਆਲਾ, 2022, ਪੰਨਾ-24,
2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-58.
3. ਪੰਨਾ-74.
4. ਉਗੀ.
5. ਉਗੀ.
6. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-110.
7. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-119.
8. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-94.
9. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-164.
10. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-86.
11. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-92.
12. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-184.